ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ

Թ. Թորամանյանի ծննդյան 100-ամյակը

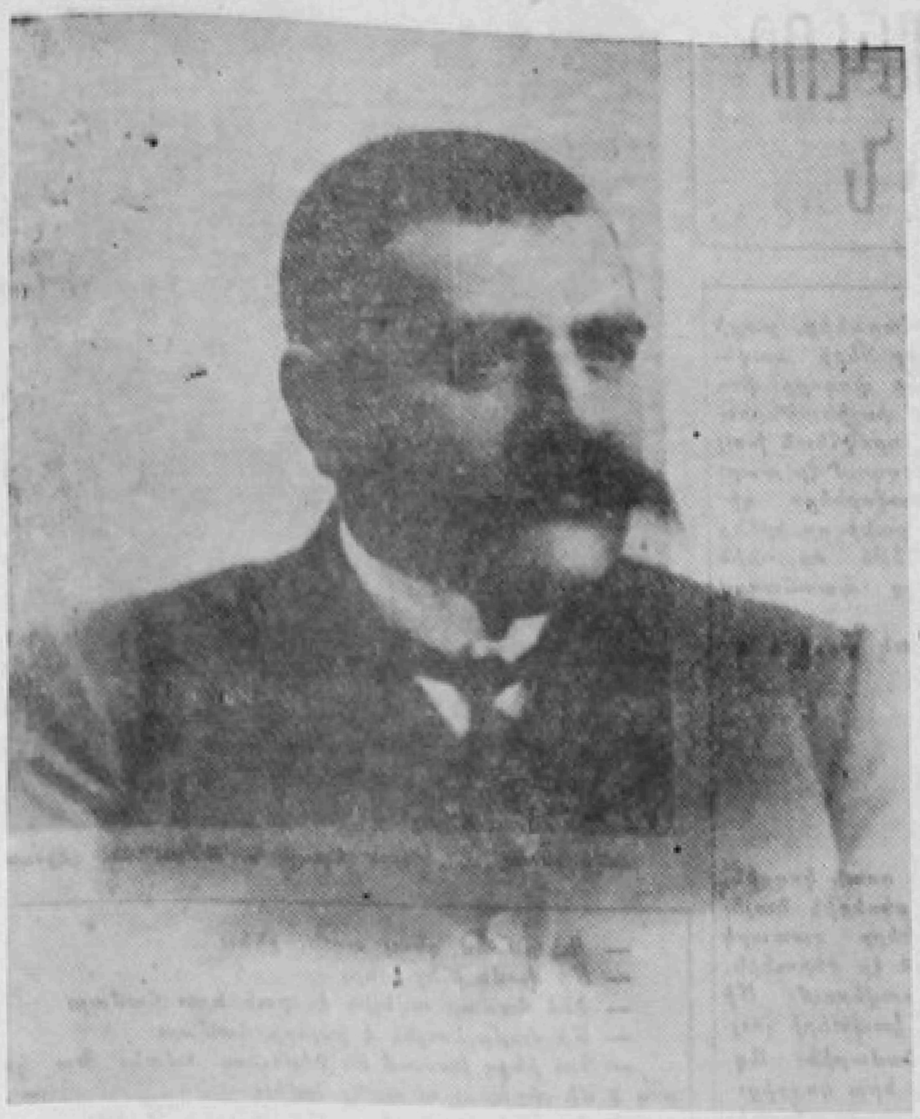

Եվրոպական նշանավոր գիտնականներից մինը մի նամակում գրում է. «Մենք ճանապարհներ ենք բաց անում Թորամանյանի բրիլիանտների համար»:

Հարգելի գիտնականը բրիլիանտներ անվանում է պ. Թորամանյանի ուսումնասիրած ու նկարագրած հայկական ճարտարապետության էն նմուշները, որոնք մոտիկ ապագայում իրենց լուսաբանություններով լույս պետք է տեսնեն Եվրոպայում...

Այո, դրանք բրիլիանտներ են, հայկական բրիլիանտներ, և բրիլիանտներից ամենաազնիվն ու ամենաուժեղը, որ երբևիցե հղկել է մարդը, իրենց հետ տանում են հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարն ու կարողությունը, գնում են հայերի համար նվաճելու լուսավոր ազգերի սերն ու համակրությունը, հարգանքն ու հիացմունքը.

Ահա վեր է կացել հայ ճարտարապետ պ. Թորամանյանը, ցույց է տալիս Եվրոպային ու ամբողջ աշխարհին, թե գոյություն է ունեցել հայկական ինքնուրույն ճարտարապետություն և հայկական ինքնուրույն ճարտարապետությունը ազդել է թե՛ հարևան և թե՛ հեռավոր ազգերի ճարտարապետությունների վրա, ստիպում է ազգերի արվեստների պատմության մեջ նոր գլուխ բաց անել «Հայոց ճարտարապետություն» վերնագրով:

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Երբ ճարտարապետությունը քարացած երաժշտություն է, ապա Թորոս ճարտարապետը այդ քարացածը վերածել էր կենդանի երգի: Նա մեր հոյակապ ավերակների և հուշարձանների նույնքան հոյակապ երգիչն է:

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Թորամանյանը հայ ժողովրդի ամենահանճարեղ զավակներից մեկն է, որը առաջին անգամ տեսավ մեր շինարարական արվեստի հնից մեզ հասած գանձերը, որոնք մնացել էին դարեր շարունակ չուսումնասիրված և չհայտնաբերված, վերածված ավերակների:

Թորամանյանն էր, որ առաջին անգամ իր ամբողջ էությամբ և տաղանդով նվիրվեց այդ շատ շնորհակալ մեծ գործին, համայն աշխարհին ցույց տալով մեր հանճարեղ ժողովրդի, սարսափելի դաժան պատմական իրադրություններում ստեղծած ինքնատիպ, դասական ճարտարապետական հոյակապ արվեստը:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ

Երբ պլանաչափ կերպով լուսանկարներով լրացվեն Թորամանյանի չափագրությունները և նկարները, ապա նման մանրակրկիտ և բարեխիղճ մշակված նյութ չի ունենա նույնիսկ Իտալիայի հին քրիստոնեական արվեստը:

ՍՏՐԺԻԳՈՎՍԿԻ

ՄԵԾ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ-ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Թորոս Թորամանյան: Այս անունն արտասանելիս, ակամայից լռում ես մի պահ: Նա մեծ, շա՜տ մեծ երախտիք ունի մեր ժողովրդի հանդեպ. այդ է պատճառը, որ ժողովուրդն այսօր առանձին սիրով է նշում նրա՝ իր մեծ ու արժանավոր որդու ծննդյան հարյուրամյակը:

Հաճելի համեմատությամբ մենք նրան համարում ենք հայ ճարտարապետության արվեստի Կոմիտասը: «Նա մեր հոյակապ ավերակների և հուշարձանների նույնքան հոյակապ երգիչն է»— ասել է Իսահակյանը: Թորամանյանից առաջ աշխարհը չգիտեր հայ ճարտարապետությունն իր ողջ էությամբ: Եվրոպական հատ ու կենտ գիտնականների և ճանապարհորդների տեղեկությունները ամբողջական չէին, և բերված տվյալները հավաստի չէին:

— Մեր արվեստը անարգար կերպով անտեսված է,— ասել է Թորամանյանը:

Անխոնջ ճարտարապետ-գիտնականը իր ողջ կյանքը նվիրաբերեց մեր շինարար ժողովրդի կերտած կոթողների հայտնաբերման, ուսումնասիրման և պահպանության գործին, իսկ հետո, արվեստի այդ մեծարժեք գանձերը նա հանձնեց աշխարհին, որպես համամարդկային սեփականություն:

* * *

Թուրքիայի Շապին-Գարահիսար քաղաքում, 1864 թ. մարտին ծնվեց Թորոս Թորամանյանը և ընդամենը 14 տարի անց կորցրեց ծնողներին: Ծննդավայրի դպրոցն ավարտելուց հետո մեկնեց Կոստանդնուպոլիս՝ երազելով ճարտարապետություն սովորել: Սակայն նյութական կարիքներն ստիպեցին նրան լինել նախ հյուսնի աշակերտ, հետո միայն գեղարվեստից ճեմարանի սան, որի հնգամյա դասընթացը հաջողությամբ ավարտելով, 1893 թվականին, նա իրականացրեց իր երազանքը՝ դարձավ ճարտարապետ:

Կոստանդնուպոլսում մի պալատ կառուցելուց հետո Թորամանյանը մեկնում է Բուլղարիա և 1896—1900 թվականների ընթացքում կառուցում մի քանի մենատուն հայ հարուստների պատվերով: Իր գործի մեջ հմտանալու նպատակով շուտով նա մեկնում է Հունաստան, Եգիպտոս, Փարիզ: Այստեղ լսում է նշանավոր գիտնականների դասախոսությունները, զբաղվում արվեստների ուսումնասիրությամբ, լինում թանգարաններում, դիտում հուշարձաններ ու նորից վերադառնում Բուլղարիա՝ գործնական աշխատանքի:

Եվ ահա ներկայացավ առիթը, որպեսզի հայ ճարտարապետը վերադառնա ոչ միայն իր հայրենիքը, այլև իր կյանքն ու իմացությունները ընդմիշտ կապի հայրենի ճարտարապետությանը: Փարիզում լույս տեսնող «Բանասեր» հանդեսի խմբագիր Կարապետ Բասմաճյանի հնագիտական արշավախմբի կազմում Թորամանյանը 1903 թվականին գալիս է Անի:

Նա սիրեց Անին և այլևս չբաժանվեց նրանից: Եկել էր լոկ ամսով, բայց մնաց շատ երկար: Նյութական չափազանց ծանր պայմանները չկարողացան ընկճել նրա անհողդողդ կամքը. նա չափագրեց, ուսումնասիրեց, ճանաչեց Անին: Նրա աչքերի առջև, ավերակների տեղում, հառնում էր երբեմնի կենդանի քաղաքն իր հոյակապ շինություններով:

Այդ ժամանակներում, 1904 թվականից սկսած, Անիում պեղումներ էր կատարում ակադեմիկոս Ն. Մառի ղեկավարած արշավախումբը, նրա կազմում էր նաև Թորամանյանը: Սա մի նոր նպաստավոր պայման էր, որ բացեց ճարտարապետի մեծ տաղանդն ամբողջովին:

Ավելի վաղ, դեռևս 1900—1904 թվականներին, Էջմիածնի հոգևորական Խաչիկ Դադյանը իր նախաձեռնությամբ պեղել և բացել էր Զվարթնոցի ավերակը: Հուշարձանի մնացորդների հիման վրա տաճարի հատակագծի կազմումը Դադյանի կողմից հանձնարարվում է հենց նորեկ Անիից Էջմիածին ժամանած ճարտարապետ Թորամանյանին: Այնուհետև հետագա պեղումները ղեկավարում է ինքը՝ Թորամանյանը, կազմում ոչ միայն տաճարի հատակագիծը, այլև ստեղծում Զվարթնոցի ամբողջական վերակազմությունը: Զվարթնոցի վերապատկերման այդ նախագիծը ժամանակակիցները ընդունում են թերահավատորեն: Նրան մեղադրում էին, թե հայ եկեղեցաշինությունը չճանաչելով, ինչպե՞ս է համարձակվել եկեղեցին ոչ թե երկաստիճան, այլ եռաստիճան պատկերել: Գործն այնտեղ է հասնում, որ վարդապետ Խաչիկ Դադյանը Թորամանյանի կազմած կտրվածքից մեխանիկորեն հեռացնում է տաճարի երրորդ աստիճանը հանդիսացող թմբուկն իր գմբեթով:

Զվարթնոցի վերակազմության նախագիծը սկզբում չընդունվեց նաև պաշտոնապես Էջմիածին հրավիրված, արդեն անուն վաստակած ճարտարապետ Թ. Տեր-Սարգսյանի կողմից: Պատմությունը պահպանել է այդ օրերին տեղի ունեցած խոսակցությունը Թորամանյանի և Տեր-Սարգսյանի միջև:

«Ինձ նայեցեք, պարոն, ես Պետերբուրգ եմ ուսել, արտասահման եմ եղել. գիտությունը չի ընդունի, այդպիսին չի կարող լինել»,— զգուշացնում է Տեր-Սարգսյանը:

«Այս խոսքերին մեջ,— գրում է Թորամանյանը,— անմիջապես զգացի այն սուր հեգնություններու և արհամարհանքներու արմատը, որ հետզհետե մեծանալով պիտի փոխվեր կարգ մը սոսկացուցիչ պատվանուններու: Ուստի ես վիրավորված պատասխանեցի. «Պարո՛ն, վրաս ալյուրոտ տեսնելով զիս չաղացպան մի՛ կարծեք, թերևս ես ալ ունենամ ձեզ պես պարծենալու առիթներ... Երբ տեղին վրա գոյություն ունին իրական փաստեր և բաժիններ ապացուցանող որոշ բեկորներ, ինչպե՞ս կարող եմ ձեր ուզածին պես մտածել»:

Իսկապես, շատ չանցած, Թորամանյանն ունեցավ պարզելու փայլուն առիթներ: 1905—1906 թթ., ակադեմիկոս Ն. Մառի պեղումների ժամանակ Անիում բացվեցին Գագիկ թագավորի XI դարի սկզբում, ժամանակակից պատմիչ Ասողիկի հիշատակությամբ Զվարթնոցի ճարտարապետությամբ և չափերով կառուցած բոլորակ տաճարի համեմատաբար լավ պահպանված ավերակները: Գտնվեց նաև տաճարի փոքր չափերի կաղապարը, որով և հաստատվեց Թորամանյանի՝ բազմահմուտ գիտնականի ճարտարապետությամբ երկնած Զվարթնոցի հիանալի վերակազմությունը:

Ահա այս նախագծով էլ Զվարթնոցը ճանաչվեց գիտության կողմից և դասվեց մարդկության ստեղծած հրաշալիքների շարքը:

Թորամանյանը հայ ճարտարապետության առաջին սիստեմատիկ հետազոտողն է, նրա գիտական պատմության առաջին ստեղծողը: Բազմաթիվ ու ծավալուն ուսումնասիրություններից բացի, նրա մի շարք աշխատությունները՝ մեր հայտնի հուշարձանների վերաբերյալ, ունեն շատ խոշոր նշանակություն: Դրանցից են՝ «Տեկորի տաճարը», «Բագարանի ս. Թեոդորոսը», «Զվարթնոց եկեղեցին», «Էջմիածնի տաճարը», «Գագկաշեն ս. Գրիգորը», Անիի վերաբերյալ հետազոտությունները, «Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության», «Հայկական ճարտարապետության ծագման, զարգացման և փոխազդեցությունների հարցերի շուրջը» հոդվածաշարերը և այլն:

Մեր մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի հուշերում անաղարտությամբ պահպանվել են նրա աշխարհայացքի, ճարտարապետության տեսության վերաբերող մտքերից հոյակապ դրվագներ:

«Մեր ժողովուրդը տակավին իր նախնական վիճակի մեջ ընդունել է նախահայրերից որոշ հիմքեր, խառնել է նրանց հետ իր տարրերից բխած նորություններ, կրել է նաև ազդեցություններ հարևաններից՝ պարսիկներից և Միջագետքից, յուրացրել է, շաղախել իր ունեցածի հետ՝ ավելացնելով նոր տարրեր, նոր զգայություններ:

...Եվ այսպիսով, ստեղծվել է դարերի ջանքով և կուտակումով հայկական ոճը, ինքնուրույն կնիքը, որ այլևս անբեկանելի է»:

Եվ ապա. «Երբ արդեն կատարյալ մարմին առավ մեր ոճը, սկսեց ճառագայթել: Մեր քարքարոտ բարձրավանդակից ելան, տարածվեցին մեր արվեստի շնորհները դեպի Բալկանները, Բյուզանդիան, Իտալիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա: Մեր գաղթական վարպետները, մեր Թոնդրակեցի հալածական ճարտարները, արշավող ազգերը տարան այդ շնորհները, որոնք եղան ներշնչման, մտածման, նմանության, թելադրման և նորությունների աղբյուրներ բյուզանդական, գոթիկ, ռոմանական և նույնիսկ արաբական արվեստների համար:

Սա շատ ծանր խնդիր է, որ Եվրոպան դժվարությամբ պիտի ընդունի, իր պատիվը չկորցնե, անշուշտ, բայց իրողությունը պիտի հաղթանակե»:

Թորամանյանը նաև գործնական քայլերի դիմեց իր հետազոտությունների արդյունքը գիտական աշխարհին ներկայացնելու համար, միաժամանակ նպատակ ունենալով հերքել հայ ճարտարապետության վերաբերյալ այն սխալ տեսությունները, որ տիրապետում էին օտար հետազոտողների գործերում: Այդ առաքելությամբ ճարտարապետը մեկնում է Եվրոպա, հանդիպում ավստրիական հայտնի գիտնական Ստրժիգովսկուն, պայմանավորվում համատեղ լույս ընծայել համապարփակ մի գիրք՝ հազարամյա հայ ճարտարապետության պատմությունը: Այնտեղ թողնելով իր հետ տարած նյութերը, Թորամանյանը լրացուցիչ նյութերի համար վերադառնում է Հայաստան, բայց առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայերի կոտորածը խանգարում են նրան՝ վերստին մեկնել Եվրոպա: Այս արյունալի թոհուբոհի մեջ Թորամանյանը կորցնում է իր արժեքավոր ուսումնասիրությունների մի մասը:

Հայ ժողովրդի համար այդ ճակատագրական օրերին, ավստրիացի անվանավոր գիտնականը իր երկու ասիստենտների՝ Հենրի Գլյուկի և Լեոն Լիսիցյանի աշխատակցությամբ, Թորամանյանի նյութերի հիման վրա, այնուամենայնիվ, 1918 թ. լույս է ընծայում «Հայկական ճարտարապետությունը և Եվրոպան» վերտառությամբ գերմաներեն երկհատոր ընդարձակ մի աշխատություն: Ճարտարապետական արվեստի պատմության մեջ այդ գիրքը կատարյալ հեղափոխություն էր: Այնտեղ լուսաբանված էին բազմաթիվ հարցեր և՝ գլխավորը, թե ինչ դեր է ունեցել հայ ճարտարապետական արվեստը եվրոպական ժամանակակից ճարտարապետական ուղղությունների սկզբնավորման և զարգացման համար: Այս առումով պետք է արժանին հատուցել պրոֆեսոր Ստրժիգովսկուն: Նա մեր ճարտարապետության համար արեց այն, ինչ հայ գրականության ասպարեզում Վալերի Բրյուսովը:

Թորոս Թորամանյանի ժառանգությունը մի կատարյալ դպրոց է, ուր սովորել և սովորում են մեր ժամանակակից շատ հետազոտողներ: Արժանին հատուցելով իրենց ուսուցչին, պատմականորեն գնահատելով նրա վաստակը, նրանք շարունակում են գիտնական-ճարտարապետի գործը, բարձրացնում նոր մակարդակի՝ համապատասխան մեր ժամանակի պահանջներին: Ա՛յս է արժանի հուշարձանը Թորամանյանին, որը, Իսահակյանի խոսքերով ասած, «իր սխրալի գործերով բոլոր ժամանակների հայ ժողովրդի համար դառավ Թորոս ճարտարապետ, և մեծացավ, պատմականացավ, անմահացավ»:

Թ. Թորամանյանը Ալեքսանդր Թամանյանի և նրա դստեր հետ: